Kenyeres Zoltán

# *Jegyzetek a származásról és identitásról*

**Komoróczy Géza:** ***A zsidók története Magyarországon*** **Bp. 2012.**

Alighanem az elmúlt két évtized legnagyobb, legimpozánsabb hazai történettudományi munkája ez a két hatalmas kötet. Az első kötet 1849-ig tárja fel rendkívül aprólékos filológiai munkával a zsidók magyarországi történetét, a második pedig 1849-től máig halad. Határozottan hangsúlyozni kell a feldolgozás és előadásmód tudományos jellegét, mert távol áll tőle minden publicisztikai megfontolás és politikai állásfoglalás. Bibó István nagyszerű és alapvető tanulmányától Kende Péter „röpiratán" át Szabó Róbert legutóbbi években megjelent két könyvéig cikkek, politikai állásfoglalások és a legnemesebb értelemben vett publicisztika és társadalmi esszé sokasága foglalkozott a zsidókérdéssel. Komoróczy Géza túl ezeken a történettudomány dimenziójába állítja az évszázados kérdést, és a tudomány legteljesebb fegyverzetével felszerelve bontakoztatja is ki. A könyvét nyitó feltevése szerint „a XVIII. század előtt leghelyesebb, ha egyszerűen magyarországi zsidókról beszélünk, akik az éppen Magyarországnak nevezett területen tartózkodtak /laktak/ éltek. Még ha ezer szállal kapcsolódtak is lakóhelyükhöz, nyelvükben, szokásaikban askenázi zsidók voltak, egy részük pedig – a XVI. század óta – szefárdi. Mindkét közösség beletartozott a magyar határokon messze túlterjedő askenázi, illetve szefárdi világ hagyomány- és szolidaritási közösségébe: ezeket a közösségeket a hasonló imarend, szokásrendszer, a bizalmon alapuló üzleti kapcsolat, endogámia stb. tartotta össze. A XIX. században kezdett elterjedni és a század végére rögzült a magyar-zsidó elnevezés, amelyben kifejezésre jutott a nyelvváltás, a társadalmi integráció, a kulturális asszimiláció, és amely lassan telítődött magyar patriotizmussal is. Az első világháború után az osztrák-magyar dualizmus Magyarországa darabokra esett szét. Ez az úgynevezett történelmi Magyarország a történetíráson kívül csak az érzelmekben és nosztalgiákban él. […] A Magyarországról elszármazott zsidók körében az érzelmek és nosztalgiák ugyanolyan erősek, mint a szomszédos országokba vagy a diaszpórába került magyaroknál."

Az első kötet nem a magyar királyság létrejötténél kezdődik, mert ezen a területen éltek már zsidók a magyarok bejövetele előtt is: a római Pannoniában. Maradtak fenn feliratok ezekből az időkből, Zilahon, Esztergomban, Dunapentelén találtak ilyeneket, héber nyelvűek nincsenek köztük, da latinul és görögül világosan utalnak zsidók jelenlétére. Később,

amikor az iszlámterjeszkedés elvágta az akkor már keresztény Nyugat-Európát a keleti gazdasági területektől, a zsidó kereskedők törték át a kialakult választóvonalat. A mai Magyarország területén is vezettek át kereskedelmi útvonalak. A kereskedők jól használták a nagy folyókat, a Rajnát és a Dunát, a Dunán szállító kereskedők a IX–X. század fordulóján már találkozhattak „a magyar törzsek képviselőivel, megfordulhattak kiépülő szállásterületeiken." Komoróczy a középkori Magyarországon a zsidók négy korszakát különbözteti meg. Az első IV. Béla uralkodásáig és a tatárjárás utáni évekig terjed, a második a zsidók kiűzése az Anjou-dinasztia idején, a harmadik a zsidó közösségek megerősödése a királyi városokban és Budán, a negyedik pedig Zsigmondtól Mátyáson át Mohácsig mondja a történetet. Ebben az időben a zsidók már jelentős befolyást gyakorolnak a gazdasági életre, a nemességhez képest hátrányos helyzetben vannak, de részesednek a hatalmi reprezentációban. Mindezt részletesen kidolgozva mintegy háromszáz oldalon adja elő a könyv. A következő kétszáz oldal a török hódoltság korát elemzi, ahonnan már zsidó források is rendelkezésre állnak. Eddig tart az első kötet első négy fejezete. A jegyzetek számozása minden fejezettel újrakezdődik. Csak ehhez, az utoljára említett 4. fejezethez 817 jegyzet tartozik. Komoróczy hivatkozásai a teljes forrásanyagot és vonatkozó szakirodalmat felölelik: állításainak fundamentuma az első kötet első lapjaitól a második kötet végéig rendkívülien szilárd. Az első kötet második fele, az 5–8. fejezet valamivel több, mint 600 oldalon a XVII–XVIII. század Habsburg Magyarországával foglalkozik, és még áttér a XIX. század első felére, valamint az 1848-49-es szabadságharcra. Az 1847–48-as országgyűlés nem támogatta a zsidók polgárosításának ügyét, március lelkes napjaiban mégis sok zsidó jelentkezett a polgárőrségbe. Az egyetemi ifjúság barátságosan fogadta őket, a közhangulat azonban sokhelyütt ellenük fordult, és szerte az országban sok helyen atrocitásokban volt részük.

A második kötet folytatólagosan számozza a fejezeteket, a 9. fejezettel kezdődik, *Emancipáció és recepció* a címe. A szabadságharc után az első országgyűlés 1861-ben ült össze, s már ezen felmerült a zsidók emancipációjának kérdése. Eötvös József pl. a következőket mondta: „[…] én a fajnak említésében nem látok semmi sértést, mert van magyar faj s van más faj, de egyenlő polgárok vagyunk mindnyájan. […] Tehát meggyőződésem szerint nincs senki, aki a hazában lakó különböző nemzetiségek iránt mást érezne, mint a legnagyobb testvériséget és jogegyenlőséget, valamint bizonyos, hogy e hazában csak hasonló polgárok vannak, és hogy éppen a tökéletes egyenlőségben fekszik a hazának érdeke." Az ilyen és hasonló felszólalások ellenére a zsidóemancipáció

csak a kiegyezéssel egy időben, 1867-ben rendeződött jogi törvényhozás által. Kemény Zsigmond büszkén írta egyik cikkében, hogy végre megvalósult „a teljes jogegyenlőség". E törvény hatálybalépése után zsidó képviselőt is lehetett választani az országgyűlésbe, az első zsidó képviselő Wahrmann Mór lett. A jogegyenlőség után 1879-ben következett az állampolgárság megadása, lehetővé tették a vegyes házasságokat, a leggazdagabb zsidó családok nemesi címet kaptak. A „Más nemzetiségektől eltérően a zsidóknak szemmel látható előnyük volt, hogy nem voltak területi igényeik: más nemzetiségekkel szemben mint magyarok léptek fel, a többségi nem zsidó társadalommal szemben nem támasztottak speciális követelményeket (közigazgatási autonómia vagy éppen elszakadás). A zsidók maguk fordultak szembe azokkal a zsidókkal, akik a társadalmi, politikai elkülönülést, külön – netán nemzetiségi – szerveződést szorgalmazták […]" A jogi törvénykezés gesztusai azonban nem fedték el a társadalomban folyamatosan létező és hullámzóan fel-feltörő antiszemitizmus áramlatait, a század utolsó harmadának és a századvégnek a „zsidó aranykora" mellett Komoróczy Géza részletesen leírja ezeket az eseményeket is, foglalkozik az Antiszemita Párt történetével és a tiszaeszlári vérváddal. Idézi Kossuth Lajost: „[…] szégyen és botrány, hogy Magyarországon még ez is lehetséges […] Én ember és ember között faj- nyelv-, vallásfelekezet miatt soha nem tettem s nem is fogok tenni különbséget, az antisemitikus agitátiót mint a XIX. század embere szégyellem, mint magyar restellem, mint hazafi kárhoztatom […]" E nagy emberek és nemes vélemények ellenére történt, ami történt a következő évtizedekben. A 10. fejezet foglalkozik a két világháború közötti korszakkal.

A 11. fejezet „A zsidóellenes törvények kora" idézőjeles címmel tárgyalja az 1938-tól a haláltáborokig tartó korszakot. 350 oldal, akár önálló könyv is lehetne, csaknem 1200 jegyzettel adatolva foglalja össze mindazt a sok mindent, amit erről idehaza és szerte a nagyvilágban eddig írtak már. Külön alfejezet foglalkozik benne a keresztény egyházak viselkedésével és magatartásával. Minden keresztény számára erősen meggondolkoztató kritikus hangú alfejezet ez, nincsen benne vádaskodás, csak tények hosszú sorának leírása, amely gondolkodásra késztet mindenkit, akinek köze van a keresztény eszmeiség alapjaihoz. Annak leszögezésével kezdődik, hogy „a keresztény egyházak formális lehetőségei korlátozottak voltak". A zsidótörvények, majd az összeírások és deportálások ellen egyik keresztény egyház sem szólalt fel egyértelműen és határozottan, különbséget tettek zsidók és kikeresztelkedettek között, és csak a kikeresztelkedett zsidókat igyekeztek megmenteni. Őket is sikertelenül. Serédi Jusztinián és Ravasz László különféle módon, többször meg-

keresték írásban a miniszterelnököt és magát Horthy Miklóst is. Ravasz László pl. 1944. április 28-án a kormányzónál járt, aki így szólt hozzá: „Néhány százezer zsidó megy csak ki az országból munkaszolgálatra, de nem lesz semmi bajuk, hajuk szála sem görbül meg." Néhány egyházi személy azonban keményebben állt ki az embertelenség ellen, és mélyebben érezte felszólítva magát az erkölcsi parancsok által. Márton Áron gyulafehérvári püspök már nemcsak a kikeresztelkedettek érdekében ítélte el a deportálásokat, és lemondásra szólította fel Sztójayt, Hamvas Endre pedig nyilvános tiltakozásra akarta rábírni Serédi Jusztiniánt. Komoróczy Géza idézi Apor Vilmost: „És aki megtagadja a kereszténység alaptörvényét a szeretetről, és azt állítja, hogy vannak emberi csoportok és fajták, melyeket gyűlölni szabad, és azt hirdeti, hogy az embereket kínozni szabad, legyenek azok akár négerek, akár zsidók, az bármennyire kérkedik is azzal, hogy keresztény, olyan, mint a pogány és nyilvános bűnös".

Az ugyancsak szinte önálló könyvnyi terjedelmű utolsó, 12. fejezet a második világháború végétől jön el napjainkig. Több mint hatvan alfejezetben mutatja be és elemzi ezt az utolsó 60–65 évet. A jelen helyzetről írva az aprólékosan kidolgozott tudományos objektivitásra törekvés hangot vált, és összeér a publicisztikai kritika és politikai érvelés hangjával. „Az 1990:LV. törvényhez képest az új egyházügyi törvény egészében véve visszalépést jelent. Rendelkezéseivel sérti az állam világnézeti semlegességének elvét […]" Másutt: „A zsidóellenes közbeszéd nem új jelenség Magyarországon, de amit a jelenben tapasztalunk, rossz emlékezetű évekre, nem ritkán 1838-ra, sőt 1944-re emlékeztet. […] " A kialakult helyzetért élesen bírálja a fejezet az SZDSZ merev dogmatizmusát, amivel elutasította a gyűlöletbeszéd szankcionálását. Mi lehet megoldás? Komoróczy Géza a zsidó értékek bátor vállalását és tudatosítását ajánlja a zsidó értelmiség tagjainak. „(A)z értékeknek mindig van meggyőző erejük."– írja.

Végezetül, nagyrabecsülő soraim után szeretnék egy rövid megjegyzést tenni. Egy művelt társadalom a józan engedékenység mozdulatával hajlik vallási és etnikai kisebbségei felé. Támogatja a közösségek szerveződését, s nemcsak lehetővé teszi, hanem érdekének is tartja megmaradásukat. De befogadó módon kinyílik azok felé is, akik átlépik a kisebb közösségek határait. A származás és identitás nem azonos fogalmak. Nem jó, ha valakinek a hitében és tudatában csak származása játszik szerepet, és nem önálló elhatározása és tevékeny részvétele az alakító erő. Egy művelt társadalom támogatja és felhasználja ezt az alakító erőt.

**Kőbányai János:** ***Szétszálazás és újraszövés.*** **Bp. 2014.**

Tizenhét évig szerkesztettem a *Látóhatár* című másodközlő folyóiratot, hónapról-hónapra megfordult a kezemben szinte valamennyi hazai kiadvány. Megtanultam, hogy az irodalom elsősorban a lapokban, folyóiratokban él, és kultúra ma már nem létezik folyóirat-kultúra nélkül. Nagy kár és nagy hiba lenne csökkenteni a ma létezők számát vagy összevonni őket. Mindannyian tisztában vagyunk evvel az irodalom és az irodalomtörténet köreiben, annál különösebb, hogy milyen kevés folyóirat-történeti munka készül és lát napvilágot. Hétről-hétre jelennek meg portrémonográfiák, műelemzés kötetek, problémafelvető, vitát kavaró elméleti tanulmányok, de elvétve akad közöttük olyan, amely egy folyóirat története és eseményei köré építené mondanivalóját. Ezért is örvendetes Kőbányai János tavalyi dátummal, de tulajdonképpen idén forgalomba került könyve, amelynek középpontjában két nagy folyóirat áll: a *Múlt és Jövő* és a *Nyugat.*

A mai *Múlt és Jövő*nek rendszeres olvasója vagyok, és a legjobb folyóiratok között tartom számon. Kőbányai János, aki mai évfolyamainak főszerkesztője, könyvében nagy ívű történeti képet vetít eléje, hiszen e lap életrajza nem az utóbbi évekkel kezdődött, hanem hosszú évtizedekre nyúlik vissza, és alighanem minden mai olvasójánál idősebb: 103 évvel ezelőtt született. Már akkor sem előzmények nélkül. Alapítója és szerkesztője az a Patai József volt, akinek nevét, felteszem, minden literátus ember ismeri, de akiről egy-két mondatnál többet eddig csak nagyon kevesen tudtak volna mondani. Most Kőbányai János alaposan kidolgozott portrét rajzol róla, de nem egyszerűen az életrajzi feldolgozások szokásos módján halad előre, hanem messze vezető és messzire kiágazó problémaközpontokkal veszi körül. Az első nagy fejezte azt a címet viseli, hogy „A magyar-zsidó értelmiség kialakulása", s a kettős akkulturációról szól, a XIX. századi zsidó származású értelmiség német nyelvű fórumokon történő megszólalásáról és bekapcsolódásáról a hazai életbe, aztán arról, ahogy az 1860-as évek elejétől kezdve létrejönnek immár magyar nyelvű orgánumaik: a *Magyar-Zsidó Szemle*, a Szabolcsi Miksa szerkesztette *Egyenlőség* és az *IMIT Évkönyv*ek. A könyv a hetedik fejezetben jut el a *Nyugat* tárgyalásához, amelyet választott szempontja, az általa konstruált magyar-zsidó irodalom látószögéből ide tartozónak mutat be.

Ebben a rövid, jegyzetszerű írásba nem fér bele, hogy fejezetről-fejezetre, részletesen ismertessem Kőbányai János új könyvének tartalmát, elég legyen annyi, hogy hatalmas anyagot mozgat, és

gördülékeny, könnyen olvasható, mondhatnám, a Nyugat legjobb hagyományait követő értekezőpróza nyelvén szól. Bár ilyen minőségű lenne a manapság irodalommal, kultúrával foglalkozó tanulmányok és könyvek többsége. Semmi bajom nincs vele, semmi nem hiányzik belőle, semmi ellentmondás nincs benne, alapgondolata szerint koherens és végiggondolt munka: „csak" éppen az alapgondolatával, alapkoncepciójával nem értek egyet, „csak" avval a kiindulóponttal állok szemben a magam világnézete és humanizmus-felfogása szerint, amelyre egész konstrukciója épül.

Hogy világos legyen, amit írok, van két fogalom: származás és identitás: Ez a két fogalom nem azonos egymással, a két szó nem szinonimája egymásnak. Nem mindegy, hogy melyik vonalán indulunk el egy gondolatmenet felépítéséhez. Kőbányai János a származást tartja fontosabbnak, én az identitást. A vállalt és tudatos identitást. A származás alapján osztályozva szörnyűségek történtek az elmúlt évszázadban, a származás alapján előítéletek fenyegető áradása tapasztalható ma is, nálunk és egész földrészünkön. Természetesen minden ember származását el kell fogadni, és tiszteletben kell tartani, mindenféle értékalacsonyító megkülönböztetés ellen hangosan fel kell emelni szavunkat, de az értéknövelő megkülönböztetésre sincsen szükség. Attól, hogy valaki tősgyökeres magyar származású, attól nem lesz jobb író, de attól sem érdemesebb a figyelemre, ha felmenői zsidók voltak.

Kőbányai János előző, 2012-ben megjelent - vaskos, terjedelmével tiszteletet ébresztő - könyvében arra vállalkozott, hogy megírja a magyar-zsidó irodalom történetét. Egy nemlétező irodalomét. Ilyen irodalom, az én megítélésem szerint nem létezik. Nem volt és nincs. Természetesen meg lehet írni a zsidók magyarországi történetét, ez indokolt történettudományi téma, Komoróczy Géza vállalta is ezt a feladatot. Nem vonom kétségbe, hogy létezik magyarországi zsidó irodalom, jó lenne ezt jobban megismerni. De attól, hogy zsidó származású szerkesztők és zsidó származású nagytőkések egy magyar nyelvű irodalmi folyóiratot szerkesztenek és támogatnak, attól az még minden címkézés nélkül magyar irodalmi folyóirat lehet. És attól, hogy zsidó származású írók magyar nyelven irodalmi műveket alkotnak, attól nem áll össze egy olyan összefüggő, folytonos, egymásba kapcsolódó kontinuum, amelyet irodalomnak nevezünk, ahogy beszélünk portugál irodalomról, cseh irodalomról, svéd irodalomról, és ahogy nemzetiségi irodalmakról beszélünk, amelyek egy anyaországon belül a származás mellett tudatos identitásból erednek.

Herczeg Ferencet, Schöpflin Aladárt, Csáth Gézát, vagyis Brenner Józsefet és Kosztolányi Dezsőt, Brenner Eulália fiát nem lehet összerakni egy valamiféle magyar-német irodalommá. Petrovics István és Hrúz Mária fia sem valamiféle magyar-szlovák irodalomhoz tartozik, mint ahogy Jeanne Clémence Weil fia sem egy francia-zsidó irodalomhoz. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a zsidóság alapvető szerepét az európai kultúra megteremtésében és kialakulásában, és zsidó származású emberek ma is ott vannak az európai kultúra minden területén, az első sorokban is: de a XVIII–XIX. században bekövetkezett emancipáció és asszimiláció óta legtöbben közülük úgy vesznek rész ebben a kultúrában, mint spanyolok, hollandok, norvégok és magyarok. Minden kötőjeles szóösszetétel nélkül. Ezt az identitásvállalást csak rasszista eszmék jegyében szokták kétségbe vonni. A mi mai antiszemitáink is ezt teszik.

Amikor Böhm Arankát Zalaegerszegen betuszkolták a csendőrök a vagonba, azt sikoltotta, hogy ő a legnagyobb magyar író felesége. Amikor a mára sajnos elfeledett Kádár Endrével a határhoz érkezett a deportáló szerelvény, leugrott a vagonból: „Nem hagyom el a hazámat!" Azonnal agyonlőtték. Amikor 1923-ban Osvát Ernőt írói pályája huszonötödik évfordulóján nagy ünneplésben részesítették, és sorban felköszöntötték a *Nyugat* legnagyobb írói, válaszbeszédét evvel a mondattal fejezte be: „Éljen a magyar irodalom!".

Karinthy Frigyes, Kádár Endre, Osvát Ernő ugyanúgy, mint Balázs Béla vagy Szép Ernő vagy Szomory Dezső (hadd ne soroljam, mert ízléstelenség) nem magyar-zsidó irodalmat akart csinálni, hanem minden kötőjel és alosztályba sorolás nélkül magyar irodalmat. Nemcsak a tudományos igazság, hanem az alapvető kegyelet is azt diktálja, hogy ezt ne vonjuk kétségbe. Ne próbáljuk utólagosan „disszimilálni" őket. Egy huszadik századi folyóirat-történet keretében össze lehet hasonlítani a *Múlt és Jövő* és a *Nyugat* értékteremtő munkáját, de a *Nyugat*ot nem lehet még részben sem a *Múlt és Jövő* mellett zsidó folyóiratként tárgyalni, ezt hagyjuk meg az antiszemitáinknak.

Kőbányai annak a zsidó konzervativizmusnak mai szószólója, amely már a XIX. század közepén jogosan harcolt a jogegyenlőség kivívásáért, de a honpolgári jogok birtokában a zsidó elkülönülést pártolta. Ebben az óhajban semmi kivetni való nincs. Egy igazán liberális és demokratikus társadalom erre a fajta elkülönülésre is lehetőséget és alkalmat kell, hogy biztosítson. De ugyanakkor védelmeznie kell azokat is, akik szabadulni akarnak ennek a konzervatív szemléletnek a visszaszívó erőterétől. A megoldás csakis a szabad identitásvállalás,

és annak tiszteletben tartása lehet. Minden oldalról el kell utasítani minden olyan véleményt, feltevést és előítéletet, amely kétségbe vonja (hogy csak egy példát mondjak) Radnóti Miklós megkeresztelkedésének és magyar hazaszeretetének őszinteségét. Mindenféle raszszista szemlélettel szemben (és nemcsak náci szellemű rasszizmus létezik!) végre el kellene tudni fogadtatni azt a tényt, hogy a kezdettől itt élő és később fokozatosan betelepülő zsidóság nagy részének körében a reformkor idejétől kezdve (és a XIX. század második felében felgyorsuló ütemben) végbement egy asszimilációs folyamat. Erről legutóbb Konrád Miklós írt átfogó könyvet, vallásváltásnak nevezve legláthatóbb jellegét. Nemcsak a jobb boldogulás reménye vezetett ehhez az úthoz, persze az is, de az is, hogy az akkori Magyarország addig soha (és sajnos azóta se) látott felívelő korszakát élte az első világháborúig. Minden Tiszaeszlár ellenére vonzó volt.

A magyar irodalom számomra a magyar nyelvű irodalmat jelenti, ami persze nem azonos a magyarországi irodalom vagy a magyar kultúra fogalmával, amely utóbbi magában foglalja többek között az általános irodalmi műveltségben sajnos nem eléggé ismert magyarországi latin irodalmat is. Ennek a nyelvi meghatározottságnak és nyelvi egyneműsítésnek a vonalán a mi esetünkben messzire el lehet jutni, de azonnal az ellentmondások tömegével és nehézségek egész sorával találkozunk, ha pl. arról akarunk értekezni, hogy mitől brazil a brazíliai portugál irodalom szemben a portugáliai portugál irodalommal, vagy mitől más, ha más, az amerikai irodalom és az ugyancsak angolul megszólaló angliai irodalom. Ezekben és más számos esetben a világon a különbségek nyilván nem merülnek ki az egymás megértését nem lehetetlenné tevő, de mégis meglévő nyelvi különbségekkel. A jellegbeli különbségek szétszálazása azonban semmiképp sem valamiféle lakosság-származási dimenzióban vezethet eredményre, hanem az identitás (vállalás és akarás) eltérő egységet teremtő intenciójának feltárásával érhető el, fáradságos és körültekintő munka révén. Az irodalom és tágabb értelemben a kultúra egész területén a származási megközelítés vezet a legtöbb tévedéshez és a legtöbb háborúsághoz. Akkor is, ha a zsidó öntudat oldaláról indul el.

Én úgy gondolom, hogy az identitás választás joga az emberi jogok első sorába tartozik. Én mindenképpen egy olyan demokratikus és liberális Magyarországon szeretnék élni, ahol mindenki elfogadja a másik ember önmeghatározását.

(Kiként? Miként?) Ámulva olvastam az És 2015. december végi számában Ungvári Tamás remekül megírt, hatalmas tudást sugárzó írását arról, hogy Szerb Antal „bár nem élt zsidóként, bizonyosan zsidóként halt meg”. Én arra gondolok, hogy bár meg volt keresztelve, nem keresztényként, de nem is zsidóként halt meg. Hanem Szerb Antalként. Szerb Antal volt, amikor elvitték és Szerb Antal volt, amikor megölték. Szerb Antal. Ennyi. Ide nem kell semmiféle jelző vagy határozó, vagy bármi. Egyébként pedig magyar író volt.

*2012 – 2017*

*Megjelent: Kenyeres Zoltán: Harmadik csöngetés*
*Savaria Universiti Press, 2018.*